

„forró fejem, szívem *dobogva* ver,
kopogva
zúgó malommá változik fülem,
Magam vagyok, s a tenger forr körülöm,
ádáz népek omló tengere”.

A *Kont* ugyan nem jelent meg, de bővített, javított változata, *A bujdosók* igen (1830). A képet Vörösmarty átmentette ide, az V. felv. 870–871. sorában találkozunk vele (ua. a kötet 327):

Testem remeg, szívem kopogva ver,
Zúgó malommá változott a fejem”.

Világosan látszik Vörösmartynek az a szándéka, hogy a lágyabb, harmonikusabb *dobogva* helyére a keményebb, diszharmonikusabb *kopogva* formát iktassa (akárcsak a *zuhog* helyére a *zokog*-ot). ... De most vessünk egy pillantást a „zúgó *malom*” szerkezetre. Az talán nem vitatható, hogy benne egy rejtett *hasonlat* van, és a sort így is átformálhatnánk: „Fejem zúg, mint egy malom” vagy akár így: „zúg mint egy malom fejem” – és ezzel már ott is vagyunk *A vén cigány* problematikus sorának analóg szerkezeténél.

Martinkó András

Az ember tragédiája újabb kiadásairól

Múlt századi klasszikus műalkotásaink közül kevés ért meg annyi kiadást, mint *Az ember tragédiája*. Nem kétséges, hogy joggal. Mégis a *Tragédia* szövege ma is probléma. Itt nem a színelőadásokra írt rövidített változatokra gondolunk, hanem a műnek a közönség által hitelesnek vélt kiadásaira. Ezeknek a problematikus voltára a szakirodalom már azelőtt is többször felhívta a figyelmet. Hogy a leinkább hozzáférhető kritikára utaljunk, megemlíthjük a Szépirodalmi Kiadó 1972-ben az 1973-as évfordulóra megjelent díszkiadásának (Bálint Endre rajzaival) Utószavát, melyet Szabó József, a kötet gondozója írt. Ugyanő részletesebben is kifejtette textológiai megjegyzéseit a „Madách Imre ma” című 1976-ban megjelent és Mezei József által szerkesztett tanulmánykötetben (a Tankönyvkiadó kiadásában). Ezekre és az említett tanulmányokban jelzett régebbi szövegromlásokra most nem kívánok kitérni, a jelen tanulmány a legújabbban (századunk hetvenes, nyolcvanas éveiben) megjelent *Tragédia*-kiadások problematikus voltára kívánja felhívni a figyelmet.

Csak röviden utalok rá, hogy *Az ember tragédiája* hiteles szövegének megállapítására csak három forrás szolgálhat. Első maga a mű kézírata, melyet Madách, egy külön feljegyzése szerint, 1859. február 17-én kezdett el és 1860. március 26-án fejezett be, tehát nagyjában tizenhárom hónap alatt írt meg. A kéziraton előbb barátjának, Szontágh Pálnak a tanácsára maga végzett el kisebb javításokat, majd bírálattal céljából Arany Jánoshoz juttatta el, aki némi haladék után elolvasta a művet, és 1861. szeptember 12-én annak értékéről lelkes hangú levelet írt a szerzőnek, egyúttal felajánlotta némely stílus- és verselésbeli hiba kijavítását, melyeknek nagy többségét Madách hálásan elfogadta. Arany javításai nem érintették a *Tragédia* eszmei mondanivalóját, főként semmiképpen sem a mű kibontakozását, a XV. színt, semmiképpen sem az Úr végszavát: az „Ember küzdj, és bízva bízzál”-t, mely a kéziraton világosan látható, hogy Madách eredeti írásából való.

Arany János javításaival jelent meg *Az ember tragédiájának* első nyomtatott kiadása 1862. január 12-én, de 1861-es évszámmal. A második kiadás 1863-ban Madách újabb javításai után hagyta el a sajtót. Ebben a költő néhány sort Szász Károly bírálata és tanácsai alapján megváltoztatott.

Ez a három forrás: a Kézirat, az 1861-es és az 1863-as, tehát a költő életében megjelent kiadások szolgálhatnak egyedül a *Tragédia* szövegének hiteles közléséhez. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a műnek 1923-ban egy kritikai kiadása is megjelent Tolnai Vilmos gondozásában, s ez alapjául

szolgált több későbbi Madách-kiadásnak, némely súlyos sajtóhibája ellenére. Tolnai a következő évben néhány bántóbb hibát kijavított ugyan a második kiadásban, de sajnálatos módon, az első változat öröklődött tovább hibáival együtt Halász Gábor 1942-ben megjelent *Madách Imre Összes Munkái* című kétkötetes gyűjteményében, mely több, a legutóbbi években megjelent Madách-válogatás alapjául szolgált. Itt mindjárt meg kell említenünk, hogy Halász Gábor hatalmas, és eléggé nem méltányolható munkát végzett, amikor Madách összes, addig elérhető írását közreadta (néhány újabb azóta is előkerült). A Halász Gábor-féle *Madách Imre Összes Művei* (rövidítve (MÖM) nélkül lehetetlen volna minden Madách-kutatás. Ez az elévülhetetlen érdem azonban nem akadályozhatja meg, hogy ki ne mutassuk: Halász kiadásába számos hiba csúszott bele, így *Az ember tragédiájának* szövegében is bántó sajtóhibákra bukkanunk, amelyek voltaképpen Tolnai Vilmos első kritikai igényű kiadásából öröklődtek.

Így az egyiptomi színben ezt a sorcserét találjuk (Tolnai: 798–800. sor, Halász I. kötet 545. lap):

E millióknak kell érvényt szereznem,
Fülembé cseng még: milliók egy miatt.
Szabad államban – másutt nem lehet.

A helyes sorrend a Kéziratban (28. l.) és az 1861. és az 1863-as kiadásban is (43. l.):

Fülembé cseng még: milliók egy miatt.
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban – másutt nem lehet.

Az *E* mutató névmás is indokolja ezt a sorrendet.

Még zavaróbb a következő hiba, A római jelenetben Tolnai (1115. és a következő sorok), valamint Halász Gábor (I. k. 563. l.) szerint Ádám-Sergiolus a következőket mondja:

Miért is vonz az a kéj Tantalusként,
Egy gladiátor roncsolt izmai –
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,

A „gladiátor roncsolt izmai”-t előzőleg Hippia említi, mint ami eltántoríthatja Éva-Júliát Ádám-Sergiolus iránti hűségétől. Innen került át ez a sor sajtóhiba vagy elnézés folytán ide. A Kézirat és a költő életében megjelent kiadások (1961, 1863) helyesen adják meg a szöveget (a 62. lapon mindkét kiadásban).

A párizsi színben is van sor-eltolódás: Ádám-Danton beszédét így közli Tolnai (2163–65. sor) és Halász Gábor (I. k. 609. l.):

És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad. –

A Kéziratban benne van a „Nem gondolok nevemmel, légyen átkos” sor. Arany János nem kifogásolta, de valamely tévedés folytán kimaradt az 1861-es és az 1863-as kiadásból Tolnai Vilmos pótolja, de az 1923-as kritikai kiadásában rossz helyen, a második kiadásban javította. Halász Gábor azonban a téves változatot vette át. A helyes sorrend (Kézirat 76. lap):

És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos.
Csak a haza legyen nagy és szabad. –

A falanszteri színben, miközben a Tudós a múzeumot mutogatja Ádámnak és Lucifernek, ezt olvasuk Tolnai 1923-as kiadásában és Halásznál is (I. 663.):

Im itt tigris, itt a fürge őz,

Madách kéziratában és mindkét életében megjelent kiadásában kikerülte ezt a bántó kakofóniát és rossz jambust, így írta:

Im itt a tigris, itt a fürge őz,

Az űr-jelenetben Tolnai 1923-as kiadásában (3730. és a következő sorok), valamint Halász Gábornál (683. l.) a következő értelemzavaró sajtóhibát találjuk: Lucifer mondja:

S később a tudománynak fegyverével
A megbukott szabadság védelletében
És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd.

A „S később a tudománynak fegyverével” későbbi szövegből ide becsúszott sor. A Kéziratban (136. l.) és az 1861-es és 1863-as kiadásban (199. l.) így van helyesen az első két sor:

Nem vérezél-e Chaeroneánál
A megbukott szabadság védelletében

Mindzek a zavaró sajtóhibák – a Tolnai- és a Halász-féle kiadás tekintélye alapján – *Az ember tragédiája* legújabb kiadásaiban is megtalálhatók. Így a Szépirodalmi Kiadó „Magyar Remekírók” sorozatában az 1974-ben kiadott „Katona József és Madách Imre Válogatott Művei” címűben. Benne: „Madách Imre műveit válogatta és gondozta, a jegyzeteket írta Németh G. Béla”.

Ebben a Katona- és Madách-válogatásban a fentebb említett Halász Gábor-féle tévedések mind ott szerepelnek (770., 797., 850., 910., 932. lap). Ez a megállapítás nem érinti a kiadás egyébként kitűnő jegyzetelését, csak a szövegközlést.

A Magyar Remekírók sorozat „Magyar Drámaírók. 19. század” című és 1984-ben megjelent II. kötete is Halász Gábor szövegközlését adja annak minden hibájával együtt (a 182., 201., 254., 312., 334. lapon).

Egyéb kérdésekben mind Tolnai, mind Halász, mind az őket követő kiadások igyekeznek Madách intencióit és gyakorlatát követni. Így:

a) Az Arany János, illetve a Szász Károly javasolta és Madách által is elfogadott módosításokat nem változtatják meg.

b) A közékezésben is követik Madách eljárását, aki sokszor a kérdő és felkiáltó mondatok után pontot tesz kérdő és felkiáltó jelek helyett. E jelek után – éppúgy mint a Kéziratban és a kiadásokban – kisbetűt írnak.

c) Az idegen – latin–görög-szavak–latinos helyesírását alkalmazzák, mint Madách. A Katona–Madách kiadás néhány közkeletű szó esetében modernizál: cirkusz, arisztokrata, filozófia alakot ír: circus, aristocrata, philosophia helyett:

d) Az egybeírás-különírás tekintetében is követi Madách gyakorlatát. De már Halász is aki, amely, ami-t ír a ki, a mely, a mi helyett.

e) Halásznál és a többi azt követő szövegkiadásban cz helyett c-t találunk.

A fent jelzett szövegelszűsítéseket, a bántó sajtóhibákat elkerülték a régebbi Madách kiadások – így az Alexander Bernáté és a Kardeván Károlyé is. Nem találjuk meg őket a Halász Gábor-féle változat után közreadott Waldapfel József, Erdős Magda és Sőtér István által gondozott *Tragédia*-közlésekben sem. Ámde ezekből hiányzik a párizsi jelenetnek az a két sora, melyet Tolnai pótol: Danton szava: „Nem gondolok nevemmel, légyen átkos”, valamint a Marquisval folytatott beszélgetésből ez a mondat: „Ez a guillotine is szinte hallgatózik.”

1972-es dátummal, de a következő év elején, a költő születésének százötvenedik évfordulójára jelentette meg a Szépirodalmi Könyvkiadó *Az ember tragédiájának* díszkiadását Bálint Endre rajzaival. A szöveget gondozta és az utószót írta Szabó József.

Ennek a kiadásnak a szövege valóban gondozott. Kiküszöböli a Tolnai–Halász-féle szöveg sokszor bántó sajtóhibáit. Szabó szöveggondozása azonban másnemű problémákat vet fel. Felmerül itt a helyesírás tekintetében a túlzott modernizálás kérdése, de főként az, hogy Szabó több helyen a Madách által véglegesnek elfogadott szöveget átjavítja. Olyan értelemben, hogy öt esetben az Arany János által, két esetben a Szász Károly tanácsa értelmében javasolt módosításokat, amelyeket Madách elfogadott, visszaváltoztatja a Kéziratban található alakra.

Ez az, ami kiadásában erősen vitatható.

Ami az ortográfiai módosításokat illeti, Madách – és Arany – eljárásától eltérőleg a jelenlegi helyesírási szabályok szerint adja a Tragédia szövegét. A görög szavakat a kiejtés szerint közli: Miltiadész, Kriszposz stb. A kérdő és felkiáltó mondatok végére kérdő és felkiáltó jelet tesz, akkor is, ha Madách pontot használt. E jelek után nagybetűvel kezdi a folytatást, eltérőleg Madách gyakorlatától. Az egybeírás-különírás tekintetében az újabb helyesírást veszi alapul. Madáchtól eltérőleg, így az s kötőszó után vesszőt használ, ha ez mondatokat kapcsol.

Ezt az eljárást problémafelvetőnek nevezhetjük. Az Akadémia Textológiai Bizottságának szabályzata kritikai kiadások esetében az író eredeti gyakorlatának – néhány kivételtől eltekintve – a lehető megőrzését írja elő. Nincs olyan szabályzat, amely a népszerű kiadások modernizálási mértékét meghatározná. Csak annyi a szabály, hogy a régies *cz* helyett *c-t* kell írni, az *a'ki*, *a'mi*, *a'mely* alakok aki-, ami-, amely-nek írandók, a birtokos -nak, -nek rag elmaradását nem kell régiesen hiányjellel pótolni. De mindez az 1830-as évek után kiadott művek kritikai kiadására is vonatkozik.

Az elmondottak alapján Szabó József ortográfiai módosításait nem kifogásolhatjuk, tekintve, hogy nem kritikai, hanem népszerű kiadást készített.

Az, ami erősen vitatható Szabó József szövegközlésében az, hogy több helyen a Madách által véglegesnek elfogadott szöveget módosítja. Olyan értelemben, hogy az 1863-as kiadás kilenc sorát Arany János javításai és Szász Károly tanácsai ellenében, melyeket a költő helyeselt és elfogadott, visszaigazította a kéziratban található alakokra. Szabó kiadásának Utószavában részletesen megindokolja változtatásait, de nem egészen meggyőző módon. Arany javítását öt helyen, Szászét két helyen javította vissza a kézirati helyre, egy ízben a kézirat egy vitatható olvasatát nem az 1863-as kiadás szerint közölte, egy esetben pedig Madách saját szövegbeli módosítását ítélte alkalmatlanabbnak a kézirati alaknál.

Amikor előrebocsátjuk, hogy Szabó József szövegváltoztató eljárásával nem értünk egyet, tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy Szabó óvatosan és a szöveg tiszteletétől illetve járt el, ha nem is mindig helyesen, szövegközlése mégsem tekinthető *Az ember tragédiája* hiteles kiadásának. Ezzel azért is foglalkoznunk kell, mert több újabb publikáció az ő nyomán haladt. Ez utóbbiak közé tartozik a bukaresti Kritérium Kiadó Tragédia kiadása, melyhez Páskándi Géza írt utószót, valamint több iskolai célra készült kiadás.

Lássuk Szabó József szövegváltoztatásait.

Az első szín utolsó sorában az angyalok magasztalják az Urat, aki Lucifer lázadásával szemben „törvényt *szabott'*” a kézirat szerint. Arany javításában „törvényt *hozott'*”. Arany javítása érthető, nem csak mert „törvényt szabni” szokatlan, hanem mert Lucifer lázadása előtt a tökéletes harmóniában nem volt „törvény”, azt a diszharmonia beálltával „hozni” kellett. Szabó visszajavítása tehát nem indokolt.

A második színben Lucifer Arany javítása után magát „erősek közt a leghatalmasabb”-nak mondja. Szabó a Kézirat alapján visszajavítja „legerősebb”-re. Lucifer az Úrhoz méri magát göggyében, ezért jelenti ki magát a „leghatalmasabb”-nak.

A negyedik színben sem szükséges a „meglelé!” visszajavítása a „föllelé!” helyett. Ezt Éva mondja a halódó rabszolgára vonatkozólag.

A római színben a kiadásokban (az 1863-asban a 64. lapon) ezt olvashatjuk (Ádám-Sergiolus mondja): „Csináljatok most *már* komédiát.” A Kézirat 42. lapján a *már* esetleg *más*-nak is olvasható. Bizonytalan olvasat. Ilyen kétes esetben a szerző által véglegesnek elfogadott nyomdai változat szolgálhat alapul. De az értelem is *már*-t kíván. Ádám-Sergiolus meg akar kegyelmezni a legyőzött galdia-

tornak, számára a táncosok mutatványa nem lehetett „más” komédia, hanem „már” komédia, a tragédia után. Szabó a 97. lapon „más komédiát” közöl.

A konstantinápolyi színben el kell fogadnunk Arany átalakítását, hogy Ádám-Tankréd „annyi sarcot vitt a pogánytól”, a *sánc* szó megismétlésének elkerülése teszi érthetővé a változtatást. Nem indokolt a londoni színben a korcsmáros és a gyáros szavainak visszaigazítása sem. A falanszteri jelenetben nem olyan lényeges a „fűtőszerű a víz kinálkozik”, illetve „ajánlkozik” szavak felcserélése sem, hogy ezért Arany javítását, Madách helybenhagyását ne vegyük figyelembe.

A tizennegyedik színben, az eszkimó jelenetben ez olvasható: „A végső küzdés kisszerű jaja Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire.” Szabó visszajavítja ezt a Madách által eszközölt javítást a Kéziratban található „végső hörgés”-re. Meggondolkoztató: a halódó emberi világra valóban illik a „hörgés” szó, s így a „küzdés” sincs megismételve. Mégis – tisztelve Madách szándékát jobb meghagyni az 1863-as kiadásban (202. l.) található „végső küzdelem”. Elgondolkoztató Szabónak az a visszajavítása is, mely a párizsi színben olvasható. Éva mondja Ádám-Dantonnak: „Ha síron túl megbékélt szellemed Levetkezi a kor véres porát Talán –” (Kézirat 84. lap). Arany jóvá hagyta. Madách azonban Szász Károly javaslatára „kibékélt”-re javította. (Szász levele Madáchhoz 1862. október 6. 1863-as kiadás 123. l.) Szabó Utószavában az indokolásban van igazság: „Kibékélni a haragosok szoktak. Itt Danton belső megbékéléséről van szó.” A halálban – úgy gondoljuk – „megbékélt” az ember. Ámde lehet, hogy Szász – és nyomán Madách is – arra gondolt, hogy Éva-Márkinő szerint a halál után „kibékélnék” az életben egymással szembenálló emberek. Ilyenféle értelmezést tesz lehetővé a párizsi színben Ádám-Dantonnak az a kijelentése, mely szerint megkegyelmez a Marquis-nak: „S e jellemért egy higgadtabb jövő. Melyben kihamvadt a pártszennvedély, Hálát fog adni nékem.” (Kézirat 82. l. 1863-as kiadás 120. l.) Ilyen elgondolások után az 1863-as kiadás szerinti „kibékélt” is meghagyható.

Van azonban Szabó Józsefnek két olyan szövegmódosítása is, amelyet el kell fogadnunk.

Az egyik helyeseltető visszatérés a Kézirathoz az 1861-es és 1863-as kiadások ellenében az, hogy Cluvia dalának refrénjét „Mind” énekelik, (a római színben). Madách kéziratában a margóra írta fel a „Mind” szót (44. l.), s Arany a *Tragédia* sajtó alá rendezésekor ezt elnézhette s kihagyta. Pedig logikus, hogy ha Hippiá refrénjét „mind” ismételik, akkor ezt tegyék Cluvia éneke esetében is.

A harmadik szín elején Ádám és Éva a Paradicsomból való kiűzetés után a Kézirat szerint *Pálmafás* vidékre kerülnek. A Madách életében megjelent kiadásokban és az azokat követőkben *Pompás* vidéket olvashatunk. Felettébb gyanús, hogy ez elnézésből eredő nyomdahiba, mert a tizenötödik szín elején ugyanis ez van: „A nézőhely átváltozik a harmadik szín *pálmafás* vidékévé”. Egyébként sem logikus és a színből sem következik, hogy Ádám és Éva a Paradicsomból való kiűzetés után „pompás” vidékre kerültek volna. Erre egyébként Tolnai Vilmos is felhívta már a figyelmet *Az ember tragédiája* általa szerkesztett kritikai kiadásának második (1924-es) változatában: „A III. szín utasítása *Pálmafás* vidék ...”, a kiadásokban: „*Pompás* vidék ...”. A változtatás oka nem érthető. Vö. XV. szín utalás „pálmafás vidék” és 1238., 3768. sor.” (256. l.) A jelzett sorokban valóban „pálmafás” vidékről van szó. Egyébként Kardeván Károly és Erdős Magda (Magyar Helikon 1958.) is már „Pálmafás vidéket” közöl.

Ezek után azt kell mondanunk, hogy Szabó József szöveggondozása rejt ugyan bizonyos hasznos tanulságokat magában, mégsem tekinthető *Az ember tragédiája* hiteles szövegkiadásának. Hasonlóképpen azok a publikációk sem, melyek az ő nyomán haladtak.

Mindebből következik, hogy újonnan gondozott *Tragédia*-kiadásra van szükség, addig is, amíg a nagyon hiányzó új kritikai kiadás elkészül.

*

Eddigél csak *Az ember tragédiája*, tehát a legfontosabb Madách-mű szövegromlásaival, vagy önkényesen ható szövegteléréseivel foglalkoztunk. A Halász Gábor szerkesztette összkiadás azonban Madách egyéb művei esetében is tartalmaz zavaró sajtóhibákat, melyek azután a későbbi megjelenésekben is öröklődtek. Csak Madách lírájából emelünk ki néhány példát:

A *Mária testvérem emlékezete* c. vers esetében az egyik strofa így hangzik Madách kéziratában:

De egy emlék van, egy, mely hogyha él
Még lelketekben óh kinos nagyon,
Hogy a nép, melyért férjed harcra szállt,
Melyért vivott *hogy* az gyilkolt agyon.

A kiadásokból (Halász II. k. 343. Katona–Madách 1142. lap) a *hogy* hiányzik a negyedik sorból, ezért sántít a vers. Ugyanannak a költeménynek egy másik szakasza:

Igen, mert *már* bilincs van sűtve a
A nép bölcseére, sorsa szolgaság,

A *már* hiányzik a kiadásokból.

Az a vélemény, hogy Madách sokszor rossz jambusokat írt, vagy nem jó nála a vers szótagszáma, ezek szerint nem ritkán a sajtó alá rendezők hibás olvasatára vagy sajtóhibára megy vissza.

Az *Útravaló verseimmel* tizenkettedik szakasza (Halász II. k. 396. lap, Katona Madách 1152. lap) a kiadásokban így van:

S ha nem lesz már, ki vélem sírt s örüle,
Ha nem lesz már többé kit érdekel:
Vajjon, hol e dalt ily módon elzengje,
Min ment keresztül a költő kebel;

Ennek harmadik sora a Kéziratban így olvasható:

Vajjon, hogy e dalt ép így fejti lelke,

A tizenharmadik strófa elejéről elmaradt a Kéziratban olvasható „Még” szó. Azért rossz a jambus. A tizennegyedik szakasz pedig így van a Halász-féle kiadásban és az azt követőkben:

Mert nem ha újat mond, ér szívhez a dal,
Csak hogyha azt, mi benne szűnyadoz,
Életre költi, vágyainkkal áthat,
Mosolyt a könnynek, bűnnek könnyt ha hoz.

Ennek harmadik sora a Kéziratban így olvasható:

Életre költi vágyainkkal él, hal,

Ezek a költemények Madách életében nem jelentek meg, tehát a Kézirat alapján kell közölni őket.

Meg kell jegyeznünk, hogy az a bőrbő kötött versgyűjtemény, melybe maga a költő gyűjtögette össze verseit, tele van olyan költeményekkel, amelyeknek az elolvasása nagyon nehéz a sok javítás, betoldás, törlés, átírás miatt, s Halász Gábornak érdeme, hogy e zilált kéziratból egyáltalán ki tudta olvasni Madách verseit. Az idézett versek azonban viszonylag tisztábban vannak írva. A kéziratot versgyűjteményt az OSzK kéziratára őrzi 1397/Fol. Hung. jelzet alatt.

Egy példát azonban még meg kell említenünk.

A *Fogságomból* c. versciklus III. része végén a hibás olvasat (vagy sajtóhiba?) egyenesen értelmetlenséget okoz (Halász II. 366. Katona–Madách-kiadás 1145.):

Itten állok végre s félve félek
Fellebbenteni a kárpitot,
Míg mindnyájatokat átölellek
S *így csak* mindent magyarázni fog.

A kéziratban az utolsó sor megadja az értelmet:

S egy csók mindent magyarázni fog.

*

Végeredményben ismét hangoztatni kell Halász Gábor elévülhetetlen érdemét, az egész, addig elérhető Madách írások összegyűjtésében és publikálásában. Az ő gyűjtőmunkája nélkül lehetetlen lenne minden alaposabb Madách-kutatás. Ez azonban nem zárja ki, hogy kiadása alapos revízióra szorul, komoly sajtóhibák is belekerültek. Főleg pedig nem menti fel Madách bármely művének szöveg-gondozóját attól a kötelességtől, hogy közvetlenül a kézirathoz forduljon. A Halász Gábor-féle *Madách Imre Összes Művei* ma már könyvkereskedelmi szempontból elérhetetlen. Ez is indokolja a sajtóhibák alapos kijavításán felül, hogy újabb Madách összkiadás jelenjen meg. No meg az is, hogy azóta több Madách mű került elő, mely hiányzik a Halász-féle gyűjteményből, ezek részkiadványokban, folyóiratokban láttak napvilágot. Így a Lónyay Menyhérthez írt levelek legtöbbje (közölte Györffy Miklós It 1959.), a *Művészeti értekezés* addig lappangó I. és II. fejezete (közölte Solt Andor ItK 1972.) a *Csák végnapjainak* első változata (közölte Bene Kálmán a Madách-tanulmányok c. kötetben 1978.), néhány vers, köztük a Madách politikai radikalizmusára jellemző *Szegény dal* (közölte Alexa Károly It 1970.). Továbbá a költő több eddig ismeretlen levele (közölte Kerényi Ferenc ItK 1968.).

Ámde az esedékes új Madách összkiadás előtt is minden Madách kiadvány alapfeltétele a szöveg-gondozó részéről a kéziratok és a költő életében megjelent első kiadások gondos tanulmányozása, és nem hagyatkozás a korábbi kiadásokra. Madách legfontosabb műveinek: *Az ember tragédiájának*, a *Mózesnek*, a legjellemzőbb lírai verseinek, leveleinek az újbóli, immár hiteles közzététele addig is parancsoló szükség.

Horváth Károly